

ISSN 2073-333X
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№5/6 2020

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

АХМЕТ ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІ

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Батырбаев Н. М. ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ РАДИАЦИЯЛЫҚ ЛАСТАНУДАН ҚОРҒАЙТЫН ҚҰҚЫҚ НОРМАЛАРЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	21
Батырбаев Н. М. ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ ТУРАЛЫ ЗАҢДАРДАҒЫ ҚОЛАЙЛЫ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ИЕ БОЛУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	25
Есеналиев А. Е., Тоханова Р. Ж. ШАРУАШЫЛЫҚ ЖҮРГІЗУ МАҚСАТЫНДАҒЫ ЖЕРЛЕРГЕ ЖЕКЕ МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ.....	28
Мирзаев Ш. Ш. ПРАВОВЫЕ СРЕДСТВА КАК ИНСТРУМЕНТЫ ДЕЙСТВИЯ ПРАВА.....	31
Муратаев С. А., Тулаганова Ш. Х. ВОПРОСЫ ДОСУДЕБНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПУБЛИЧНО-ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИИ В УЗБЕКИСТАНЕ: НА ПРИМЕРАХ АДМИНИСТРАТИВНОГО И УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА	36
Нақыпов Б. И., Дадажанова М. К. ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА АҚПАРАТТЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҢ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛЕНУІ	42
Накипов Б. И., Жаксылыкова Н. Д. КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТИИ РЕЛИГИОЗНОГО ФАКТОРА И ЕГО ДЕТЕРМИНАЦИЯ	47
Нақыпов Б. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР АРАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	52
Пошанов Н. Н. ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАҚЫЛАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРАТЫН МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ	57
Пошанов Н. Н. ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАҚЫЛАУДЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	63
Пошанов Н. Н. МЕМЛЕКЕТТІК ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ҰЙЫМДЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ...	69
Чекмарев В. В., Сутбаева Р. О. НЕГІЗГІ ТЕОРИЯЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯЛАР ЖӘНЕ МОДЕЛЬДЕР: ӘЛЕУМЕТТІК-ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫН ТАЛДАУДА ҚОЛДАНУ	74

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Абдиханова Н. А., Намен Қ. Ә. КАТЕГОРИЯ МОДАЛЬНОСТИ: ПОНЯТИЕ, ВИДЫ И СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ МОДАЛЬНОСТИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ	78
Ағабекова Ж. А. АДАМ ПСИХОЛОГИЯСЫНДАҒЫ АНТРОПОНИМДІК КЕҢІСТІК.....	84
Адилбекова Э. С. Абдураимова З. Н. ÖZBEK TÜRKÇESİNDEVE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ATASÖZLERİNİN TARİHİNE BİR BAKIŞ.....	90
Адилбекова Э. С., Аблаева Р. Б., Асанова З. Ж. HOCA AHMET YESEVİ HİKMETLERİNİN TARİHİ GELİŞİMİ.....	95
Aitbayeva N. K., Berkinbay S. B. ER TOSTIK AND BEOWULF: COMPARATIVE ANALYSIS OF TWO PEOPLE LEGEND.....	99
Aitbayeva N. K., Yeshmurat G. K. THE USAGE OF STYLISTIC DEVICES IN "VANITY FAIR" BY W. THACKERAY AND "ULPAN" BY G. MUSIREPOV	104
Айтбаева Н. Қ., Купешова А. Ж. ТАБУ МЕН ЭВФЕМИЗМДЕРДІҢ СИНОНИМ ТУДЫРУДАҒЫ РОЛІ	108
Айтбаева Н. Қ. ЖЫЛҚЫ МАЛЫНА ҚАТЫСТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАР МЕН НАНЫМ-СЕНИМДЕР ЖӘНЕ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНЫҢ АЙНЫМАС БІР БӨЛШЕГІ.....	112

Ахметова Ж. А., Аблаева Р. Б. ҰЛЫ АБАЙДЫ ТАҢУ ЖӘНЕ ТАНЫТУ АРНАЛАРЫ	116
Балтабаева Д. Е., Аширбекова Л. А., Хамидова Ш. Х. ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДА «ЕР АДАМ» ШЕҢБЕРІНДЕГІ ТІРКЕСТЕР	124
Бейсембаева С. Б., Ералиева А. Е., Сембаева Г. П. БІЛІМ БЕРУДІ ЖАҢАРТУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ПЕДАГОГТЫҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒАСЫ	128
Бейсембаева С. Б., Ералиева А. Е., Таджибаева Ж. С. ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	132
Бейсембаева С. Б., Купешова А. Ж. КИНЕСИКАЛЫҚ КОМПОНЕНТТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АУЫЗША СӨЙЛЕУДЕ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ	136
Бейсенбеков Ж. Ж., Ауелбеков Е. Б. ОҚУШЫЛАРҒА ДҮНИЕНІ КӨРКЕМ ТАНЫТУДА ПЕЙЗАЖ ЖАНРЫН ПАЙДАЛАНУ	141
Бекжан О. Д. УКРАИНАДАҒЫ МАНЫЧ ӨЗЕНІНЕН ТАБЫЛҒАН КӨНЕ ТҮРКІ РУНА ЖАЗУЫНЫҢ МАҒЫНАСЫ	145
Бердалиева Р. Ш., Абдурахман Н. С., Усенова Н. А. НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА	149
Бердалиева Р. Ш., Минайдарова М. Е., Калматаева Б. М. ОСОБЕННОСТИ СОМАТИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ	155
Berdaliev R. Sh., Mihanova J. B., Igilikova G. I. NONVERBAL COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF MENTAL DIFFERENCES OF COMMUNICANTS	160
Burkitbayeva M. A. SOME EFFECTIVE APPROACHES TO TEACHING ENGLISH INTERROGATIVE SENTENCES	163
Дилдабекова А. К., Киясова К. К. ОПУЩЕНИЯ И ДОБАВЛЕНИЯ КАК ПРИЕМЫ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ ДЕФОРМАЦИИ	168
Ергөбекова Ж. С. ЭПИКАЛЫҚ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ	173
Еркибаева Г. Г. ФОРМИРОВАНИЕ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ – УСИЛЕНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА	176
Жалмаханов Ш. Ш., Маретбаева М. Ә., Толысбаева Ә. Т. АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ КӨСЕМ СӨЗДЕРІНДЕГІ ТІЛ МӘСЕЛЕСІ	182
Жалмаханов Ш. Ш., Маретбаева М. Ә., Толысбаева Ә. Т. «КӨП МАҒЫНАЛЫ СӨЗ» ҰҒЫМЫ МЕН ТЕРМИНІНІҢ ТҮСІНДІРІЛУ ТАРИХЫНАН	188
Kasymbekova A. K. COMPARISON OF USING TROPES IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES	193
Кайырбаева Ж. К., Барбосынова К. Т. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АКЦЕНТУАЦИЯ МӘСЕЛЕСІ	197
Мансұров Н. Б., Темірханов Б. Н. АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ТАҚЛИДИ ИМАН ТАНЫМЫ	202
Махатаева М. Айдоғмуш Ә., Сартбаева Д. АБАЙДЫҢ «ҚАРА СӨЗДЕРІ» МЕН ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ АУДАРМАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	209
Raikhanova L. K., Zhumataeva S. N. AHMET BAYTURSUNULI VE ESERLERİ	214
Sagdullaev I. I., Alaydarova A. DIALOGUE AS A SIGNIFICANT COMPONENT OF COHERENT SPEECH	221
Sagdullaev I. I., Atakhanova R. USING THE TECHNIQUE OF DRAMATIZING A FAIRY TALE WHEN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE	225
Sagdullaev I. I., Shadmanova A. METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS FOR THE USE OF FICTION ENGLISH LITERATURE IN ENGLISH LESSONS	229
Толысбаева А. Т., Жалмаханов Ш. Ш., Жундибаева А. К. «АБАЙТАНУ» КУРСЫН ОҚЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	233
Толысбаева А. Т., Жалмаханов Ш. Ш. М. ҚАШҚАРИДЫҢ «ДИУАН ЛҰҒАТ АТ-ТҮРК» СӨЗДІГІ МЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ОРТАҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ДЫБЫСТЫҚ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ФОНОМОРФОЛОГИЯСЫ	238
Толысбаева А. Т., Маретбаева М. Ә., Жалмаханов Ш. Ш. М. ҚАШҚАРИДЫҢ «ТҮРКІ ТІЛДЕРІ СӨЗДІГІ» – ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫ ТАРИХЫ МЕН СӨЗ ТӨРКІНІНІҢ ДЕРЕККӨЗІ	245

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР – ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ – HUMANITARIAN SCIENCES

Zhaksybayeva A., Dauliyeva G. R., Yeraliyeva A. Y.	
METHODOLOGICAL APPROACHES TO ASSESS THE EFFECTIVENESS OF PUBLIC ADMINISTRATION OF THE DIGITAL ECONOMY	251
Қаратышқанова Қ. Р., Жандарбек З. З.	
ӘБУ МАНСҰР ӘЛ-МАТУРИДИ МЕН ҚАЗАҚ АҚЫН-ЖЫРАУЛАРЫНЫҢ АЛЛАНЫҢ БОЛМЫСЫ МЕН ИМАНҒА ҚАТЫСТЫ ПАЙЫМДАУЛАРЫ.....	255
Moldatayev K.	
NUH TUFANI ÜZERİNE BAZI ARAŞTIRMALAR	261
Тұрсын А. Т., Бекбулатова Э. Р., Абдрахманова Г. М.	
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ САНАСЫН ГЕРМЕНЕВТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕУ.....	265
Шауенов Д. Ш., Назбекова С. Т.	
ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДІН МӘСЕЛЕСІ	269
Шынпейіс Г. П., Ашықбаева Г. Д.	
ҚАЗАҚ ДӘСТҮРІНІҢ ДІНМЕН ҰШТАСА ДАМУЫ –РУХАНИ ЖАҒЫРУДЫҢ ТІРЕГІ.....	275

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Ботақараев Ә. Т., Жүсіпбаев М. Т.	
ҚАЗАҚ АҢЫЗДАРЫНДАҒЫ ҚОРҚЫТТЫҢ АЛАТЫН ОРЫНЫ	281
Ералин Қ., Алпамысова А.	
ЭТНОДИЗАЙНЕРЛЕР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ СӘНДІК БЕЙНЕЛЕУ ӘДІСТЕРІ.....	284
Елеуов С. Е., Шаханбаев М. Н.	
ҚАЗАҚТЫҢ ҚОЛДАНБАЛЫ ҚОЛ ӨНЕРІНДЕГІ ОЮ ӨРНЕКТЕРДІҢ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ	301
Ибраева А. У.	
САХНА САЙЫСЫ БАРЫСЫНДА БІЛІМГЕРДІҢ ПСИХОФИЗИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУЫ	295
Кулетова Ұ. А.	
ТІЛ ТЕХНИКАСЫ МЕН СӨЙЛЕУ ШЕБЕРЛІГІНІҢ ҮЙЛЕСІМДІЛІГІ.....	298
Мусаев Ж. Е.	
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ХІХ-ХХІ ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖЫРШЫЛЫҚ-ЖЫРАУЛЫҚ, АҚЫНДЫҚ ДӘСТҮРІНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ.....	301
Нұрланова Ұ. Н.	
КОМПОЗИЦИЯСЫНЫҢ ЕРЕЖЕЛЕРІ МЕН ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ.....	307
Оспанов Б. Ж.	
СЫР БОЙЫНДАҒЫ ЖЫРАУЛЫҚ ДӘСТҮРДІҢ ҚОБЫЗ АСПАБЫМЕН ҮНДЕСТІГІ.....	311
Сәдібек А. К., Есеналиева Д. Б.	
ҚОЛӨНЕР– АТАДАН БАЛАҒА ҚАЛҒАН МҰРА	314
Сейтметов К. М.	
ҚАЗАҚ ТЕАТРЫНЫҢ АЛҒАШҚЫ ҚОЙЫЛЫМДАРЫНДАҒЫ АКТЕРЛІК ШЕБЕРЛІК.....	318
Сейтметова А. М.	
РӨЛДІ ОРЫНДАУ БАРЫСЫНДА ЗЕЙІН ШЕҢБЕРІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	323
Якуб А.	
ҚАЗАҚТЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ЖИНАЛУЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУІ.....	326

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ –INFORMATION ABOUT AUTHORS	329
---	------------

ТОЛЫСБАЕВА ӘДЕМАУ ТҰРДЫБАЙҚЫЗЫ
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент

МАРЕТБАЕВА МАРИНА ӘБІЛЖАНҚЫЗЫ.
қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қарағанды медицина университеті

ЖАЛМАХАНОВ ШАПАҒАТ ШАРАПАТҰЛЫ.
қазақ тілі кафедрасының профессоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Қарағанды медицина университеті

М. ҚАШҚАРИДЫҢ «ТҮРКІ ТІЛДЕРІ СӨЗДІГІ» – ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫ ТАРИХЫ МЕН СӨЗ ТӨРКІНІНІҢ ДЕРЕККӨЗІ

Түйіндеме: Мақалада X-XIII ғасырлардағы Қарахан мемлекетінің заманында өмір сүрген энциклопедист ғалым Махмұт Қашқаридың түркі тайпаларының тілі туралы ғана емес, олардың сол кезеңдегі тарихы мен географиясын да білгірлікпен талдағаны жаңа заман тарихшыларының (В. В. Бартольд, Ә. Марғұлан, Б. Е. Көмеков) пікірлермен салғыстыра баяндалады. М. Қашқари түркі тайпалары тілдерінің жалпы туыстық деңгейін, жекелей айтқанда, алыс-жақын туыстықтарын олардың географиялық мекендерінен байланыстыра жіктейді. Демек тілдердің туыстықтарын айқындауда ареалдық принципті негізге алады. Тіпті топоним, гидроним, антропоним және т. б. жалқы есімдердің шығу төркінін тарихи оқиғалармен, тарихи аңыз-әңгімелермен негіздейді.

Мақала авторлары М. Қашқаридың сөздігі қазіргі түркі халықтары тарихының дереккөзі ғана емес, сөздерінің этимологиялық негізі, бастауы деген тұжырымға келеді.

Кілт сөздер: тарихи дереккөз, географиялық мекен, ареалдық принцип, тарихи оқиға мен аңыз-әңгіме, этимологиялық негіз.

Резюме: В статье дается обзор о том, что труд ученого-энциклопедиста М. Кашгарского, жившего во времена эпохи Караханидского государства (X-XIII вв.), посвящен не только языкам тюркских племен, но вместе с тем ученый глубоко анализирует историю и географию того периода этих племен, об этом свидетельствуют мнения, высказанные в исследованиях современными историками (В. В. Бартольд, А. Х. Маргулан, Б. Е. Кумекон). В своем произведении М. Кашгарский общее родство, близкое и дальнее родства языков тюркских племен классифицирует их в зависимости от географического обитания. Словом, в определении уровня родственности наречий основывает на ареальный принцип классификации языков. Историю наименования таких собственных имен, как топонимов, гидронимов и антропонимов обосновывает на примере исторических событий, рассказов и легенд. В заключении авторы приходят к мнению, что словарь М. Кашгарского не только источник истории современных тюркских народов, но и является началом и основой этимологии их лексики.

Ключевые слова: исторический источник, географическое обитание, ареальный принцип, историческое событие, рассказы и легенды, этимологическая основа.

Summary: Articles Maretbayeva M. A., Tolysbayeva A. T., Zhalmakhanov Sh. Sh. «Sofa Meadow It-Turk» by M. Kashgar (11th century) - as a source of the history of Turkic tribes and the etymology of their words "

The article reviews that the work of the encyclopedic scientist M. Kashgar, who lived during the era of the Karakhanid state (X-XIII centuries), is devoted not only to the languages of the Turkic tribes, but at the same time the scientist deeply analyzes the history and geography of that period of these tribes, this is evidenced by the opinions expressed in research by modern historians (V. V. Bartold, A. Kh. Margulan, B. E. Kumekov). In his work M. Kashgar classifies the general kinship, close and distant kinship of the languages of the Turkic tribes according to their geographical habitat. In a word, in determining the level of affinity of an adverb, it is based on the areal principle of language classification. The history of the name of such proper names as toponyms, hydronyms and anthroponyms is justified by the example of historical events, stories and legends.

In conclusion, the authors come to the opinion that the dictionary of M. Kashgar is not only the source of the history of modern Turkic peoples, but also is the beginning and basis of the etymology of their vocabulary.

Key words: historical source, geographical habitat, areal principle, historical event, stories and legends, etymological basis.

М. Қашқари «Сөздігінде» негізінен Қарахан мемлекеті құрамындағы тайпалардың мекендеген жерлері, олармен шекаралас болған елдер баяндалады. X-XI ғасырларда оғыз тайпалары, оның ішінде селжүк және түркімен тайпалары кең көлемді жерді мекендеген. Оғыз тайпаларының негізгі бөлігі Сырдарияның төменгі ағысынан Арал теңізіне дейін көшіп жүрген, одан әрі Хорезмді, Әмударияның төменгі ағысынан Каспий теңізіне дейін қамтыған. XI ғасырда қыпшақ тайпалары да оғыз тайпалары секілді кең байтақ жерді алып жатты. Көне замандарда батыс қимақтарының бір бұтағы болған шығыс қыпшақтардың негізгі бөлігі көшпелі оғыз және печенек тайпаларының солтүстігінде орналасқан. Оғыз тайпаларының батысқа жылжуына байланысты қыпшақтар Сырдарияның төменгі ағысын, шығысқа қарай Ертіске дейінгі жерлерді иеленді. Шігілдер Ыстық көлдің солтүстігінен Іле өзеніне дейін, батысқа қарай Шу өзеніне дейін мекендеді. Шігілдердің оңтүстіктегі көршісі қарлұқ тайпалары Тараз-Таласқа дейін, солтүстігінде Шу өзеніне дейін орналасты. Қарлұқ тайпалары Жетісуға Тарбағатай асып Ертіс бойына, одан батысқа жылжып Іле өзеніне, яғни Ыстықкөлдің оңтүстігіне орнығып, Нарыннан Шу өзені бойына жайылған. Арғулар Испиджаб пен Баласағұнның аралығын, яғни Талас, Шу өзендерінің орта ағысының тұсын мекен етіпті. Арғу тайпалары жартылай көшпелі тұрмыс кешкен. Иағма тайпасы солтүстікке қарай Іле өзенін бойлай орналасқан, оғыздар Әмудария мен Қытайға дейінгі барлық түркілерді шігіл атағандығын, ол атаудың шығуы Таразға жақын жердегі Шігіл қаласымен байланысты. Ол заманда қарлұқтар мен оғыздарды «түркімендер» деп те атаған. Испиджап, Тараз, Баласағұн қалаларының тұрғындары соғды және түркі тілдерінде сөйлеген, соғдылардың мекені Самарқанд пен Бұхараның аралығында болған. Қытай Түркістанның бастапқы отырықшы тұрғындары кенжектер болған, олар Қашқари заманында түркіленіп болған. Қарахан дәуіріндегі Шығыс Түркістанның мұсылмандық иеліктерінің шекарасы екі басты жолдың бойында болған. Олар: солтүстік бағыт Хотаннан (Кучадан) Тұрпанға қарай, оңтүстік бағыт Хотаннан Тарым өзені құятын Лобнорға қарай. Иабаку (Өзгенттің жанындағы шағын өзеннің де атауы) тайпасы солтүстікке қарай аққан Иамар (Еміл) өзені бойын, қазіргі Чукучак қаласы тұрған жерді жайлаған. Иабаку тайпасы таза түркі текті емес, олардың өз тілдері болған. Басмылдар – Орхон жазбаларында Шығыс Түркістандағы Бешбалық қаласының ұйғырларға дейінгі тұрғындары. Олар да таза түркі текті емес, өз тілдері болған. Татар түркі текті тайпа емес, ол атау Орхон жазуларында да бар, бірақ олар өздерін кейін «монғол» деп атаған. Печенектер батысқа қарай IX ғасырдың аяғына қарай жылжып, хазарлардың шығыс көршісі болған, Русьтің оңтүстігін мекендеген. Иемектер мен қыпшақтар

Ертіс бойын жайлаған. М. Қашқари түркілер негізінен 20 ұлыстан құралғандықтан, тайпалар туралы емес, тұрғылықты, негізгі ұлыстар жайлы жазғанын ескертіп, олардың қалай орналасқанын нақты баяндайды. Мәселен, батысқа қарай печенектер, олардан әрі қыпшақтар, оғыздар, иемектер, башғырттар, басмылдар, қайлар, иабакулар, татарлар мен қырқыздар орналасса, солтүстік пен оңтүстік аралығын шігілдер, тухсилер, иағмалар, ығрақтар, чаруқтар, жумулдар (чомулдар), ұйғырлар, таңғұттар, қытайлар мен табғачтар мекендеген. Тарихшы В. В. Бартольд М. Қашқаридың «Түркі тілдері сөздігін» Орта Азия түркі халықтарының тарихы үшін XI ғасырдың тарихи дереккөзі санатында сөз етеді [Көмеков Б. Е. . 392 б]. Сөз етіп қана қоймайды, Қарахан мемлекетіне дейінгі, оның кезіндегі және одан кейінгі кезеңдерді тарихи бағалы деректермен толықтырады. Ол Шығыс және Батыс Түркістанның әуел баста түркі елдері болмағандығын, бұл жерге түркі тектес тайпалардың Монғолиядағы мемлекеттілігі алдымен құлаған оғыз түркілердің, одан кейін ұйғырлардың келіп қоныстануы, көшпенділердің отырықшы елге айналуы экономикалық қыспақтан болған қажеттілік екенін, мұндай қажеттілік әсіресе Шығыс Түркістанға тән екендігін, себебі ол өлкеде жайылымның жоққа тәндігі, суармалы егістік жерлердің шөлейтті құм екені, бұл жерлер егістікке қандай жарамсыз болса, мал шаруашылығына да сондай қолайсыз екендігі еді. Жазба ескерткіштерде «қала» мағынасындағы «балық» сөзінің қазіргі Қытай Түркістанының шығысында «Бешбалық» қаласының атауында кездесуін, ол сөзге М. Қашқари түркіше «балшық» деген мағына беретінін, яғни «қала» ұғымы құрылыстар тұрғызылған материалдар негізінде аталғанын баяндаған дей келіп, тарихшы ғалым арабтарда «көшпенділерді» «киіздің адамдары», отырықшыларды «балшық адамдары» деп аталатынымен аналогия жасайды. Сол заманда Бешбалықта тұрған, қытай тарихында да еске алынатын «басмыл» деген халық болған. Дюканжаның еуропалық орта ғасырлық сөздігінде басмыл «метис», яғни «шыққан тегі түрлі ұлыс-ұлттан туған адам» деген мағына беретінін дәйектей келіп, автор отырықшылыққа алғаш үйренген түркі халқының таза болуы, жергілікті отырықшы елмен аралас-құраластықта болмауы мүмкін емес деп мақұлдайды да, М. Қашқаридың өзі басмылдарды таза түркі емес халыққа жатқызатынына сілтеме жасайды [Бартольд В. В., 1993, 28-296].

Тарихшы X-XI ғасырларда ұйғырлар қалай аталды, қандай дінді ұстанды деген сұрақ төңірегінде де М. Қашқари еңбегіне сүйенеді. Араб авторларының (Бируни, Масуди) ұйғырларды «тоғыз-оғыз» деп атағанына, ол заманда ұйғырлар манихей болмаса да не будда, не христиан дінін ұстанғанын, ал олардың батыстағы көршілері исламға кіріп жатқандығын баяндай келіп, М. Қаш-

қари ұйғырларды ешкім, Қытай Түркістанында да, «тоғыз-оғыз» деп атамағандығын айтады. М. Қашқариды «Замечательно, что этот едва ли не единственный арабский автор, пишущий о средней Азии не по книжным источникам, а на основании личного знакомства с этой страной, совершенно не употребляет слово туугуз, а только слово уйгур» [Бартольд В. В., 1993, 446], деп бағалайды. Тарихшы қарахандықтар әулеті қалай пайда болды, оның пайда болуы түркінің қай тайпаларының көші-қонымен байланысты, хандар қай тайпаның өкілдері еді? деген сауалдарға М. Қашқари шығармасы әлемге белгілі болып басылса да жауап жоқ, оның басты себебі М. Қашқари еңбегі жазылған кезде Қарахан әулеті үстемдігінің әбден орныққан кезі болғандықтан деген түйін жасайды. М. Қашқаридың «түркімен» сөзінің төркініне парсылардың үлгісімен «түркіге ұқсайтын» деген түсіндірме беруімен келіспейтінін де баяндайды. В. В. Бартольд Баласағұн қаласы соғдылар салған қалалардың бірі екенін айта келіп, соғдылардың түркіленуі М. Қашқари кезінде әлі де аяқталмағандығын, Исфиджаб, Тараз және Баласағұнның тұрғындары соғды және түркі тілдерінде сөйлегендігін, Орхон жазуларында «соғдақ» аталған халық Соғдыдан, яғни Самарқанд пен Бұхараның аралығындағы елден шыққандығын, соғдылардың түркінің киімі мен әдет-ғұрпын қабылдағанын «Сөздіктен» оқуға болатынын; М. Қашқари өз еңбегінде сонымен қатар Исфиджабтан (басқа бір жерге Тараздан) Баласағұнға дейінгі жерді Арғу деп атағанын, мұндай атауды басқа ешбір еңбектен кездестіргенін ескерте келіп, М. Қашқари «арғу» сөзіне «екі таудың арасындағы шатқал» деген түсініктеме бергенін айтады. Тарихшы «Сөздік» авторынан Қытай Түркістанының алғашқы, түркі емес отырықшы тұрғындары екен деген сауалға жауап тапқандаймыз; «Сөздік» бойынша олар – кенжектер; басқа дереккөздерден мұндай атауды кездестірген емеспіз; кенжектер М. Қашқари заманында түркіленіп болған, тек қана өз тілдерінен аздаған сөздер мен дыбыстық ерекшелігі бар сөздер сақталған еді деген тұжырым жасайды. Қараханидтер әулеті заманындағы Шығыс Түркістанның мұсылмандық иеліктерінің шекарасы туралы деректерді тек М. Қашқаридан ғана білуге болады. Шығыс Түркістанның мәдени өлкелері екі басты жолдың бойында болатын: солтүстік бағыт, яғни Хотаннан (Кучадан) Тұрпанға қарай, оңтүстік бағыт, яғни Хотаннан Тарым өзені құятын Лоб-Норға қарай. М. Қашқари Усми-Таримге «ислам өлкесінен ұйғырларға қарай ағып, құмға сіңіп кететін үлкен өзеннің атауы» дейді. Тарихшы В. В. Бартольд М. Қашқари деректерін негізге ала отырып, «XI ғасырда ислам Тұрпанға да, Лоб-Норға да жеткен жоқ»; солтүстік бағыттағы шекаралық пункттер Куча мен Бүгүр болса, оңтүстік бағыттағы шекаралық пункт Черчен еді» дейді. М. Қашқари ұйғыр қалалары туралы нақты деректер бе-

реді. Олар: Кочо (қазіргі Қарақожа), Бесбалық, Сульми, Жанбалық және Янгибалық. Ұйғырлар мұсылмандарды «чумак» деп атаған. Бұл сөзбен Бартольд кейінгі замандарда Оңтүстік Ресейде тауарларын арбамен жүріп сататын саудагерлерді атаған, бұдан мұсылмандардың басқа да елдердегі секілді ұйғырлар жерінде де сауданың өкілдері болғандығын білуге болады деген қорытынды жасайды. Сонымен қатар тарихшы «Сөздік» авторының еңбегіне сын пікірлерін айтады. Мәселен, исламның шығыста таралу шекарасын нақты анықтағанмен, Шығыс Түркістаннан солтүстікке қарай мекендеген халықтар туралы деректер толық емес; солтүстік пен солтүстік-шығыста исламның таралу және түркі тайпаларының орналасу шекаралары айқын айтылмаған. Соған қарағанда X ғасырдың географтары қазіргі Жетісу облысының оңтүстік бөлігі мен Шу алабымен солтүстікте шектесетін тауларға дейін ғана жақсы білген болуы керек [Бартольд В. В., 1993, 706] дейді В. В. Бартольд. М. Қашқаридың Іле өзеніне ерекше маңыз бергендігі сонша, он екі жылдық жыл сонау циклының шығуын Іле өзенімен байланыстырады. Ол патшаның аң аулауы туралы аңызда патша ізіне түскен аңдар мен жануарлардың Іле өзенінен жүзіп өту ретіне қарай жыл санау ретінің жасалғандығын әңгімелейді. М. Қашқари «Сөздігінде» өз әкесінің Ыстықкөл маңындағы Барысхан қаласының тумасы екендігін тілге тиек ете келіп, «Барысхан» деген, біріншіден, Афрасиабтың баласының аты, екіншіден, ұйғыр ханының ат айдаушысы деген мағыналар береді деп түсіндіреді. Екінші түсініктемеге сүйене отырып, В. В. Бартольд «демек ұйғырлар бір кезде батыста Ыстықкөлге дейін жеткен, бұл туралы XI ғасырда да ұмытылған» [Бартольд В. В., 1993, 726] деген түйін жасайды. «Барысхан» атауын тарихшы Гардизи «парсы және хан» сөздерінен біріккен атау деген деректі Александр Македонский Қытайға жорығы барысында Барысханға парсыларды орналастырып, оларды қайтар жолда ертіп кетемін дегенмен, Македонский батысқа Үндістан арқылы қайтып уәдесін орындай алмаған деген аңызбен түсіндіргенін де еске алады. Тухси, иағма және шігіл тайпаларының Іле бойын мекендеп, олар мұсылман болса керек, исламның алғы шептері Іледен солтүстікке қарай Балқашқа іргелес жерлерге тарайды. Балқаш «Тереңкөл» деген атпен белгілі болды, «терең» сөзі «молшылық» деген мағынадағы оғыз сөзі екендігі де айтылған. Балқаштың «Тереңкөл» деп аталуы оның осы өлкедегі ең үлкен көл болуымен байланысты болар деген түйінге келеді В. В. Бартольд. Солтүстікке қарай аққан Иамар, дұрысы Еміл болар, өзені бойында, қазіргі Чугучак қаласы тұрған жерді иабақу тайпасы жайлаған. Сонымен қатар «Ябақу» деген атау Ферғана шекарасына жақын Өзгенттің жанындағы шағын өзен атауымен кездейсоқ сәйкес болуы да мүмкін дей келіп, ұлы тарихшы иабақу

М. Қашқари шығармасында Бұқа-Будражда дегеннің басшылығындағы 700 000 кәпірдің әскері құрамында Арыслан тегін қолбасшылығындағы 40 000 мұсылманның әскерімен соғысып жеңілгенін, кәпірлер жағында басмыл деген тайпаның соғысқанын, бұл жорық туралы «Сөздіктің» құрастырылуынан сәл ілгері мерзімде болғандықтан, М. Қашқари оқиғаны сол соғысқа қатысушының айтуынан жазып алған болуы керек деген болжам жасайды. Оқиғаның болғанына сәл уақыт өтсе де аңыздар құрастырылып үлгерген. Ұрысқа қатысқан кәпірлер әскерінің саны көшпелі ғұмыр кешкен заманда болуы мүмкін емес. Мұндай қиял-ғажайыптық саны бар әскерді көшпелілермен соғыс туралы, Шыңғыс ханның жорықтарынан да кездестіреміз дейді [Бартольд В. В., 1993, 736]. «Сөздік» авторы иабақу тайпасының да, басмыл тайпасының да таза түркі текті емес екенін, бірақ олардың өз тілдерімен қатар түркі тілін де білгенін ескертеді. Басмыл тайпасы Орхон жазбаларында Шығыс Түркістандағы Бешбалық қаласының ұйғырларға дейінгі тұрғындары екендігі айтылған. Таза түркі текті емес тайпалардың бірі ретінде татар тайпасы аталады. «Татар» атауы Орхон жазбаларында да кездеседі, олар өздерін кейін келе «монғолдар» деп атаған. М. Қашқари «таза түркі тектес емес» деп атағандардың ішінде иабақу тайпасы да бар. Демек монғолдар батысқа қарай жан-жағын түркі тайпалары қоршаған аудандарға дейін келді деуге болады. Енисейдің жоғары ағысын баяғыша мекендеп жатқан қырғыздар таза түркі тайпасы болып саналды. М. Қашқари Монғолиядан түркілерді монғолдардың ығыстырғаны жайлы деректі дәйектей түседі. Өтүкен таулары Орхон жазбалары заманында түркі ханының бас ордасы болған, енді ол жерлерді «ұйғырлар еліне жақын маңдағы татар далалары» деп атайды. Қытай дереккөздеріне қарағанда, Монғолияны соңғы болып билеген соңғы түркі тайпасы 840 жылы ұйғырларды жеңген қырғыздар болды. 1020 жылдар шамасында Ганьчжоудағы ұйғыр иелігін басып алған тангуттар туралы, олардың Қатын сыны («Әйел бейнесі» немесе «Ханшайым бейіті») қаласының тұрғындарымен соғысып жеңілгені туралы ғана айтылады. Түркі тайпаларының тарихында ерекше тарихи орны бар тайпаның бірі печенегтер жайлы да В. В. Бартольд басқа тарихи мәліметтермен М. Қашқари деректерін салыстыра, сабақтастыра әңгімелейді. VI–VIII ғасырлардағы түркі империясынан кейін батысқа оғыздардың жылжуының ең ертесі IX ғасырдың аяғына қарай печенегтердің жылжуы болды. X ғасырдың I жартысында жазған Византия императоры Константин Багрянородныйдың баянында бұл оқиғаның өзіне дейін елу жыл бұрын болғанын баяндаған. Печенегтер Рашид ад-динде де, М. Қашқарида да оғыз руларының ішінде аталады. Араб географтары печенегтерді IX ғасырда-ақ жеке тайпа ретінде хазарлардың шығыс

көршілері болып, Жайық өңірінде тұрғандығын баяндайды. Соған қарағанда печенегтер оғыздардан бөлініп көшпей тұрып оқшауланған болуы керек. 922 жылы араб саяхатшысы ибн Фадлан хазарлар елінен печенегтердің дені олардың билігінің келісімімен де, келесімінсіз де өтіп, Оңтүстік Ресейге тұрақтаған дейді. Орыс жылнамаларында печенегтердің Руське жасаған шабуылдары мен орыс князьдарының олармен күресі жиі еске алынады. Киевтегі Святославтың өзіне қауіп төндіріп тұрған. К. Багрянородный печенегтер жайлы көптеген мәліметтер келтіріп, печенег руларын санамалайтын тұстары бар. М. Қашқарида сөз болатын тайпалардың бірі татарлар. Бұл атау орхон жазуларынан, яғни VIII ғасырдан бері белгілі. Татар монғол диалектілерінде сөйлеген тайпалардың жиынтық атауы болған. Қытайлар татарларды үшке бөліп атаған. Олар: 1) Қытай мен оңтүстікте көрші тұрғандарды ақ татарлар, 2) солтүстікке қарай тұрғандарды қара татарлар, 3) ал қиыр солтүстіктегілерді жабайы татарлар, оларды монғолдардың өздері «орман халықтары» деп атаған. Қара татарлар – көшпенділер, ақ татар мен жабайы татарлар аңшылар болған. М. Қашқари «Сөздігіндегі» оғыздарды В. В. Бартольд көне тарихтағы оғыздармен түбегейлі баланыстыра сөз етеді. Түркі халықтарының тарихында IX ғасырдың ортасы мен XI ғасырдың басында өмір сүрген Оғыз мемлекеті – Сырдарияның орта және төменгі ағысы бойы мен оған шектес Батыс Қазақстан жерінде пайда болған оғыз тайпаларының ежелгі феодалдық мемлекеті. Оғыздардың бастапқы қоныстанған жерлері Орта Азияның оңтүстікшығыс аймақтары болса керек. В. В. Радловтың түркілер VI–VIII ғасырларда оғыз халқына жатқан деген пікірін ескерсек [Бартольд В. В., 1993, 236], оғыз түркілер мемлекеті Шығыс түркі қағанатын қазіргі Монғолия жерінде 745 жылы ұйғырлар құлатқанға [Бартольд В. В., 1993, 29,356] дейінгі тарихтың IX ғасырда аңызы да қалмағандығын В. В. Бартольд: «Среди огузов в то время уже не было преданий о господстве их народа в прежние времена в Монголии» [Бартольд В. В., 1993, 816] дейді. Жалпы ертедегі оғыз топтары Жетісу өңірінен көше бастады. Бұл негізінен Батыс түркі, Түркеш қағандықтары құлағаннан кейінгі тайпалар арасындағы өзара қырқысулар және Жетісуда қарлұқ бірлестігінің құрылуына байланысты болды. IX ғасырдың басында оғыз көсемдері қарлұқтармен, қимақтармен одақтасып, қангор-печенег бірлестігін қиратып, Сырдария мен Арал маңындағы жазықтықты, IX ғасырдың соңында хазарлармен одақтасып, печенегтерге қайта соғыс ашып, Еділ мен Жайық өзендерінің аралығын жаулап алды. Астанасы Сырдарияның аяққы ағысында орналасқан Янгикент [Жаңакент – Көмеков Б. Е., 1976; Жанкент – Марғұлан Ә., 1999, 796] қаласы болған. Жаңакент Еділ жағалауы мен Маңғышлақ, Үстіртті басып өтіп, Еуропа мен Азияны жалғас-

тыратын тоғыз жолдың торабында орналасты. Жаңакент арқылы маңызды керуен жолдары қимақтар еліне, Хорезм мен Мауреннахрға өтетін. Оғыз мемлекетінің тайпалық құрамы да әр текті болды. Оғыздардың құрамына ежелгі тайпалар ретінде негізінен түркіленген Сырдария алқабы мен Арал–Каспий далаларын мекендеген этникалық топтар және Жетісу мен Сібірдің жартылай көшпелі және көшпелі рулары кірді. Оғыздар бірнеше тайпаға, тайпалар бірнеше руға бөлінді [Көмеков Б. Е., 365 б]. М. Қашқари оғыздар бастапқыда 24 рулы ел болғанмен, XI ғасырда оның 2 руы бөлініп кетіп, 22 ру қалғандығын ескертеді. 24 рудан бөлінген 2 рудың бірі – қалач (халадж). Қалач руының бір бөлігі ауған халқына араласып, «гильзай» аталып, тілін жоғалтқан, екінші бөлігі Үндістан мен Иранға кеткен. Үндістанда олар «хильдж» деп аталған, осы елдің саяси тарихында біршама уақыт ерекше рөл атқарған, Ирандағы қалачтар кейін келе оғыздармен қосылғандықтан, түркі тілін сақтап қалған дейді В. В. Бартольд [Бартольд В. В., 1993, 766]. 24 рудан бөлінген 2 ру: Рашид ад-дин бойынша қайығ, М. Қашқарида көне атауы қынық руы. Қынық (қайығ) руы – кейін келе Осман династиясы шыққан ру [Бартольд В. В., 1993]. Бұған дейін түркі тарихында М. Қашқари таза түркі тектес емес ру атаған қай тайпасы монғол тайпасы болғандықтан, қай және қайығ тайпаларын бір тайпаға санап, Маркварт деген зерттеуші османдықтарды монғолдың қай тайпасынан шыққан деп қате болжам жасап келген болатын. В. В. Бартольд: «После Махмуда Кашгарского, как основательно разъяснено и в турецкой науке, должно отпасть мнение Маркварта...» [Бартольд В. В., 1993, 816] деп бұл қажеттіліктің төрелігін айтты. Оғыз мемлекетін ябғу (жабғу) басқарды. Жабғу билігі ұрпақтан ұрпаққа мирас болып беріледі. Бұл мемлекет Еуразияның саяси және әскери тарихында маңызды рөл атқарды. 965 жылы оғыз жабғуы мен Киев князы Святославтың арасында хазарларға қарсы одақ жасалды. Киев Русінің оғыздармен әскери-саяси одақ жасауы олардың саяси, сауда-экономикалық мүдделерінің бір екенін көрсетті. X ғасырдың аяғында оғыз жабғуы орыс князьдарымен бірлесе отырып, Еділ бұлғарларына үлкен соққы берді. Ауыр салыққа наразы оғыз тайпаларының арасында көтерілістер жиіледі. Көтерілістер шамамен X ғасырдың ортасында билік құрған Әли ханның тұсында болды. X–XI ғасырларда Оғыз мемлекеті әлсірей бастады. Наразылықты селжүк көсемдері тиімді пайдаланып, Жент қаласын басып алды. Селжүктер Сыр бойында ұзақ тұрақтамағанмен, олар бұдан кейінгі замандарда түркі тайпаларының тарихында ғана емес, Еуразия тарихында ерекше орын алғаны белгілі... Оғыздардың ең соңғы жабғуы Шахмәлік селжүктердің қолынан қаза тапты. Оғыз мемлекеті қыпшақ тайпаларының соққыларынан соң біржола күйреді. Қыпшақтардан ығысқан оғыздардың

едәуір тобы шығыс Еуропа мен Кіші Азия жерлеріне өтіп кетті де, қалғандары Қарахан мен Селжүк билеушілердің қол астына көшті. Ал қалғандары XI ғасырдың ортасында түркі тілдес Дешті Қыпшақ тайпаларының арасына тарады. Оғыз руларының аттары қазақ руларының, кіші жүз, орта жүз тайпаларының аттарында сақталып қалды. В. В. Бартольд оғыздар Сырдария бойынан халық даналығының кеніші, жырау Қорқыт туралы аңыздарды батысқа апарып таратты, Қорқыттың бейіті Сыр бойында болса да, ол туралы аңыздар түркімендерде, орта ғасырларда Кіші Азияда да, тіпті Осман дәуірінде, XVII ғасырға дейін әзірбайжандарда таралды, Қорқыт есімі X ғасырда печенегтерде де болған [Бартольд В. В., 1993, 826] дейді. В. В. Бартольд араб географтарының деректері бойынша оғыздардың солтүстігінен батыстағы Еділ немесе Камаға дейінгі (ол кезеңде Кама Еділ өзенінің жоғарғы ағысы болып саналған) кең байтақ өлкені Ертіс бойындағы қимақтар алып жатқанын, қимақтар іштей бірнеше руға бөлінгенін, олардың арасында қыпшақ пен иемектердің де болғанын айта келіп, М. Қашқари еңбегінде «қимақ» сөзінің де жоқ екенін, Ертіс бойын қыпшақ тайпасы мен иемектердің жайлайтынын тілге тиек етеді.

Тарихшы М. Қашқарида «қаңлы» сөзі тайпа аты (этноним) ретінде емес, қыпшақтардың ұлы адамы (антропоним) және «арба» мағынасында қолданылғанын, Сығанақты оғыз өлкесінің қаласы деп ескертеді. М. Қашқари «Сөздігінде» түркі жұртының көптеген жыр үлгілері, мақал-мәтел, қанатты сөздері, әдет-ғұрып, салт-дәстүр мен наным-сенімдері, мемлекет басқару деректері және т. б. мәліметтер келтірілгенмен, олардың қай жерде, қай түркі тайпасында қолданылатыны жайлы ештеңе айтылмағанына өкінішін де білдіреді. Қашқарида парсы поэзиясының, араб тілі мен ислам дінінің түркілік сипатты ығыстыра алмағандығына, дәстүрдің берік сақталғандығына сүйсініс білдіреді. Оған дәлел ретінде Орхон жазуларында кездесетін Ұмай культінің М. Қашқарида Ұмайды анасының жатырындағы сәбидің қорғаушы рухы деп түсіндіріп, «Ұмайды қастерлесен, ұл табасың» деген мәтелін де келтіреді. «Йог» сөзінің «марқұмды еске алу», «адамдарға мәйітті жерлеп келгеннен кейін және үш күнге немесе жеті күнге жалғасатын ас беру» деген мағыналарын; түркілерде екі жақ соғысардан бір күн бұрынғы түнде екі жақтың рухтары шайқасады, сондықтан сол күні түнде сарбаздар өз күркерлерінен рухтардың жебесі тиеді деп далаға шықпайтын болған, рухтардың оғы «джави» (жебе – Ш. Ж.) деп аталғанын; сәби дүниеге келгенде «Ұл ма, қыз ба?» деп емес «Қасқыр туды ма, түлкі туды ма?» деп сұраған деген секілді этнографиялық ерешеліктерді қадау-қадау баяндайды. М. Қашқаридің мемлекет басқару істері жайындағы түсіндірмелеріне де тарихи негіз артады. Мемлекеттік басқару мәселесінде хандық өкіметтің

сыртқы белгілерінің бірі ту (туғ) туралы ұқыптап баяндайды. Бір ханда ең көбі тудың саны тоғыздан аспауы керек болған. Олар «тоғуз туғлуқ хан» деп аталып, ханның, хандықтың күш-қуатын білдірген. М. Қашқари еңбегінде мұсылман емес түркі тайпасы ұйғыр ханына қатысты дерек те әңгімеленеді. Олардың туы «қамду» деп аталып қағаз бен мақта матадан жасалып, ұзындығы 4 білек (2 метрдей), ені 1 қарыс (шибр) болған. Оларға ұйғыр ханының мөрі басылып, сауда ісінде құндылықтың өлшемі қызметін атқарған. Ту тігілген матаның әрбір бөлігі жеті жылда бір рет қайта тігіліп, жуылып, мөр жаңадан басылып отырған. Қағаз бен мақта матаның жұрнақтары Қытай Түркістанында жаңа заманға дейін ақша орнына жүрген. Кейде мемлекеттік басқару терминдерінің Қарахан мемлекеті мен селжүк ұрпақтары, яғни Оғыз мемлекеті аралығында айырмашылық болған. Мәселен, шығыс түркісі шігілдерде монғол империясының салдарынан ярлық термині қолданылғанмен, оны оғыздар білмеген, ал оғыздарда «мөр және мөр қоюшы» деген мағынадағы туғрағ (туғра) сөзі қолданылған. Қашқари бұл сөзді «түркілер білмейді, оның қайдан шыққанын мен де білмеймін» дейді. Туғра сөзін тек селжүктер, олардан кейін Осман түркілері қолданған, Орта Азия еліне тіпті белгісіз еді. Шығыстанушы академик В. В. Бартольд М. Қашқаридың «Түркі тілдері сөздігін» тарихи дереккөз ретінде орта ғасырлардағы, әсіресе Қарахан мемлекеті тарихына қатысты мәліметтер ретінде пайдала-

нады [Бартольд В. В., 1993]. IX-XIII ғасырларда өмір сүрген Қарахан мемлекетінің шығысындағы Монғолиядан, оңтүстік-шығысындағы Қытайдан басқа шекарасын айнала түркі тілді тайпалардың мемлекеттері қоршап тұрды. Мәселен, оңтүстік-батысындағы Ғазнауи мемлекетінің (977–1186) батысы Каспий теңізінің оңтүстігін, солтүстігі Әмударияның батысын түгел бойлай Арал теңізінің оңтүстігін, солтүстік-шығысы Әмударияға дейін, шығысы мен оңтүстігінде Үндістанның солтүстігі мен батысында Инд өзенінен өтіп, Пенжаб өлкесін жартылай алып жатса, оңтүстік-батысы Персияның шығыс бөлігін мекендеді. Солтүстік-батысындағы Қыпшақ хандығының (XI ғ. I ж. –XIII ғ. басы) солтүстігі Ока өзеніне дейін, батысы Қара теңіздің солтүстігі мен шығысын қамтыды. Қарахандықтардың батысынан солтүстікбатысына қарай, Бұхарадан солтүстікке қарай, Әмударияның төменгі ағысының екі жағалауын ала, Арал теңізіне дейін Хиуа мен Үргеніш шаһарларын қамтыған Хорезм хандығы орналасты. Ал Қарахан мемлекетінің өзі батысы Әмударияға дейін, солтүстігі Балқаш көліне дейін, оңтүстігі Балхқа дейін, оңтүстік-шығысы Хотанға дейін, солтүстік-шығысы Іле өзенімен шектеліп, солтүстік-батысы Үргеніш, Отырарға дейінгі жерді алып жатты. М. Қашқари өз еңбегінде Қарахан қағанаты өмір сүрген кезеңдегі Ғазнауи, Хорезм және Қыпшақ хандықтарында тіршілік кешкен түркі тайпалары тілдерінің барлығын қамтыды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бартольд В. В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: Жалын, 1993. – 192 с.
2. Көмеков Б. Е. Қарахан мемлекеті //Қазақ ССР-і. Қысқаша энциклопедия. 1-т. – Алматы: ҚСЭ. -Б. 289-290.
3. Марғұлан Ә. Қорқыт: аңыз және ақиқат //Қорқыт ата. Энциклопедиялық жинақ. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. Б. 34 – 89.
4. Көмеков Б. Е. Оғыз мемлекеті //Қазақ ССР. 4 томдық қысқаша энциклопедия. 1-том. – Алматы: ҚСЭ-сы бас редакциясы. – 592 б. – Б. 365 – 366.